

بررسی جایگزین‌های حبس در نظام جزایی ایران با تاکید بر اصل

تناسب

*محمد دشتبانی روزبهانی *سید حسین هاشمی *محمد ابراهیم شمس ناتری

شهرداد دارابی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۰/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۴/۲۱

چکیده

بعد از شکست نظریه‌های اصلاح و درمان و در پی آن بی‌اعتبار شدن مجازات حبس به عنوان سلاح راهبردی در نظریه اصلاح و درمان، و نامتناسب بودن آن با اهداف مجازات‌ها، شاهد رشد مجازات‌های جایگزین حبس به شکل عام و خاص در سامانه کیفری کشورها، بالاخص کشورهای اروپایی و حتی در ایران هستیم. در این تحقیق دو مسئله مورد بررسی قرار گرفته است اول اینکه رویکرد عمومی‌اندیشمندان حقوق این است که مجازات‌های جایگزین حبس اصولاً، راهکاری برای کاهش جمعیت زندان‌ها است و محقق در این تحقیق در پی آن است که جایگاه مجازات‌های جایگزین حبس در نظام جزایی ایران را از دریچه (اصل تناسب) مورد بررسی قرار دهد. دوم اینکه نگرش قانونگذار در کیفردهی به چه نحو تحت تاثیر فاکتورهای سزاگرایی و فائده‌گرایی بوده است. و برای متبلور کردن شدت جرم و یا شخصیت مجرم چگونه از معیارهای عینی و ذهنی استفاده کرده است. اما در این راستا با توجه به سنتی بودن نظام جزایی ایران در تلافی پارامترهای عینی بر فاکتورهای ذهنی در سنجش شدت جرم در استفاده از جایگزین‌های حبس، ارجحیت یافته و تعیین جایگزین‌های حبس براساس شدت جرم بر اهداف مجازات‌ها رجحان یافته است. روش تحقیق در این مقاله، کتابخانه‌ای، توصیفی و تحلیلی مورد توجه، بحث و بررسی قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: اصل تناسب، جرم، مجازات‌ها، جایگزین حبس، مجازات‌های جایگزین حبس، تفرید قضایی

* دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، واحد قم، دانشگاه آزاد

اسلامی، قم، ایران

*** دانشیار گروه حقوق، دانشگاه مفید، قم، ایران (نویسنده مسئول)

*** دانشیار گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، پردیس دانشگاه تهران، قم، ایران

*** سرپرست اداره کل آموزش و تحصیلات تکمیلی واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران

مقدمه

تناسب جرم و مجازات یکی از اصول اساسی شناخته شده در جهت تعیین کیفر است. با توجه به این اصل همواره مجازات‌ها در معرض آزمون و خطا بوده و هستند، تا سیاستگذاران کیفری، مجازاتی را در سامانه کیفری خود قرار دهند که با اهداف و اصول کیفر دهی و کیفرگزاری سازگار و متناسب باشد.

در بین مکاتب مختلف به طور خاص دو مکتب سزاگرا و فائده‌گرا بر اساس مبنای فکری خود به اصل تناسب توجه ویژه داشته‌اند. سزاگرایان اصل تناسب را بر مبنای استحقاق مجرم بر مجازات می‌سنجند و اصل تناسب در نزد فائده‌گرایان بر مبنای فائده به ثمر نشسته از مجازات اعمال شده بر مجرم سنجیده می‌شود، که آن را در غالب تفرید مجازات مورد بررسی قرار می‌دهند. و قوانین کشورهای مختلف به این مهم توجه ویژه دارند، ماده ۲۴-۱۳۲ قانون جزای فرانسه که به بحث فردی کردن مجازات‌ها می‌پردازد مجازات‌ها را به تناسب مجرم و جرم توصیف کرده بیان می‌دارد: «دادگاه‌ها باید زمان صدور رای با در نظر گرفتن «اوضاع و احوال حاکم بر جرم» و «شخصیت مرتکب آن»، مجازات‌ها را تعیین کنند.»

در نظام جزایی ایران، مجازات‌ها در ۴ دسته حدود، دیات، قصاص و تعزیرات دسته‌بندی شده است، هر چند در باب حدود، قصاص و دیات، اصول اساسی احکام اسلامی حاکمیت دارد و تغییر در آن‌ها غیر ممکن است با این وجود در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ برخی از رویکردهای نوین قانونگذار در جهت پذیرش نظر فقهای بوده است که از بار مسئولیت کیفری کاسته است از آن‌ها می‌توان به موضوع اجرای حد لواط برای فاعل اشاره کرد، در حالی که در ق م ا ۱۳۷۰ فاعل و مفعول لواط کشته می‌شدند، با این وجود در قانون مجازات ۱۳۹۲ در صورتی لواط‌کننده کشته می‌شود که دارای شرایط احصان باشد ما همین دیدگاه را در نظر مراجعی چون آیت الله خویی مشاهده می‌کنیم.

۳..... بررسی جایگزین‌های حبس در نظام جزایی ایران با تاکید بر اصل تناسب

در نظام کیفردهی ایران، عمده سیاست کیفری مبتنی بر تعزیرات است. که هم بیشترین عناوین مجرمانه را دارد و هم اختیار تعیین آن به «حاکم» سپرده شده است. (تعزیر بما یراه الحاکم). در سامانه کیفری ایران، حبس مهمترین ابزار کیفردهی قلمداد می‌شود، هر چند کاربرد مجازات زندان به طور عام، در اسلام مورد قبول نیست، لیکن به واسطه تحت تاثیر بودن نظام حقوقی ایران از کشورهای اروپایی به سرعت مجازات حبس در زراد خانه کیفری ایران قرار گرفت. اما دیری نپایید که آرزوی‌های متکی بر اصلاح زندانیان در حبس و بروز مشکلات فراوان دیگر مجازات حبس را با ایرادهای تئوری و عملی فراوان روبرو کرد.

بعد از شکست نظام اصلاح و درمان و استفاده محوری زندان، مجازات‌های جایگزین حبس به صورت ویژه در دایره توجهات نظام‌های کیفردهی قرار گرفت. و رویکرد اندیشمندان به این موضوع مبتنی شد که رشد و گسترش ضمانت اجرای غیر سالب آزادی محصول تلاش‌های انجام شده در جهت کاهش جمعیت کیفری بوده است. در ایران هر چند ابزارها و جایگزین‌هایی برای مجازات حبس از زمان تدوین قانون مجازات عمومی وجود داشته است، لیکن در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ مجازات جایگزین حبس به صورت اختصاصی در نظام قضایی ایران قرار گرفت. و متأسفانه امروزه قضات نه به جرأت، بلکه با جسارت از مجازات‌های جایگزین حبس در آراء کیفری خود استفاده می‌کنند. حال سؤال این است که جایگزین‌های حبس کدامند و مجازات‌های جایگزین حبس بالاخص در مقایسه با اصل تناسب چه جایگاهی در نظام حقوقی ایران دارد.

۱. مفهوم شناختی

با توجه به اینکه موضوع تحقیق ترکیبی از اصل تناسب و از طرفی جایگزین‌های حبس است، قاعدتاً مفهوم‌شناسی تحقیق به دو بحث اساسی یعنی اصل تناسب و شقوق آن و جایگزین‌های حبس و انواع آن معطوف خواهد بود.

۱-۱ اصل تناسب

امروزه اصل تناسب در مجازات‌های کیفری یک نمود اساسی در سیستم‌های مدرن حقوقی است. متاسفانه علیرغم مرکزیت اصل تناسب در سیستم عدالت کیفری، قاعده تناسب به طور بسیار ضعیفی تعریف شده، و نقش آن در حکم کردن‌های قضایی بر پایه ضعیفی استوار است.

تعریف مبهم و غیرمعلوم از اصل تناسب، یک مسئله واضح در سیستم عدالت کیفری است. بعنوان مثال، طبق مواد کیفری کانادا اظهار شده است که احکام نسبت به سختی جرائم (شدت جرائم) و قابلیت مجازات کیفر باید «متناسب» باشند، مسئله این است که هنوز روی چگونگی اعمال «تناسب» که باید با توجه به سختی جرائم و درجه مسئولیت در نظر گرفته شود کار نشده است.^۱

در حقوق جزای اسلام تناسب میان جرم و مجازات وجود دارد اما تعریف و مبنای مشخص از آن وجود ندارد، در آیه ۱۶۰ سوره انعام به صراحت بیان می‌کند: وَ مِنْ جَاءِ بِالْأَسْبِئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ؛ هر کسی بدی انجام دهد، تنها به مثل آن مجازات می‌شود و ستمی در حق او روا داشته نمی‌شود. همین اصل اساسی و قانونی را خداوند در آیات دیگری چون آیه ۴۰ سوره غافر و ۲۷ سوره یونس و ۴۰ سوره شوری بیان کرده است.^۲ بنابر نظر جرمی‌بنام، مجازات، باید دارای ویژگی تناسب باشد. در واقع، او سیزده اصل برای تعیین این تناسب در مقدمه‌ای بر اصول اخلاقی و قانونی ارائه کرده است. از این قوانین، دو قانون از آن‌ها (قوانین پنج و شش) مشخص می‌کنند که مجازات نباید افراطی باشد، و بطور ضمنی، باید متناسب با زمان باشد.^۳

۱. Joel Go ، Proportionality - An Unattainable Ideal in the Criminal Justice System Manchester student law review ، ۲۰۰۶، Vol ۲: ۴۱

۲. جوان بخت محمد، محمدی سهیلا، تعارض اصل تناسب جرم و مجازات با اهداف مجازات‌ها (با نگاهی به فقه امامیه و حقوق کیفری) - وکیل مدافع، شماره ۱۵، سال ۱۳۹۵، ص ۱۹،

۳. JAMES T. McHUGH ، Utilitarianism, Punishment, and Ideal Proportionality in Penal Law: Punishment as an Intrinsic Evil ، Journal of Bentham Studies، ۲۰۰۸ ، vol. ۱۰

بررسی جایگزین‌های حبس در نظام جزایی ایران با تاکید بر اصل تناسب ۵.

«اچ.ال.ای هارت» در پی تطبیق دو نظریه تناسب کیفری و سودمندگرا، معتقد است در حالی که ما می‌توانیم بپذیریم که دلیل داشتن یک سیستم کیفری به هیچ وجه، اصلاح وضع عمومی جامعه نیست، در عین حال می‌توانیم سازگاری را حفظ کرده و بگوییم فقط کسانی باید مجازات شوند که سزاوار آن هستند و باید فقط به اندازه گناهشان کیفر شوند.^۱ با توجه به آنچه گذشت، چنین می‌توان نتیجه‌گیری کرد که تعریف تناسب با توجه به پیچیدگی ارزش‌های موجود بر سر تعیین مجازات امری دشوار است. در واقع عمل تعیین و اعمال مجازات بر پایه کثرت ارزش‌هاست، نه براساس ارزش یک شخص به استثنای دیگران.^۲

۱-۲ جایگزین‌های حبس

در میان مجازات‌ها، مجازات زندان یکی از ابتدائی‌ترین و مهمترین ابزارهای کیفردهی در سامانه کیفری کشورها به حساب می‌آید. که علیرغم همه عیب‌هایی که برای آن بر می‌شمارند، نه امکان فراگیر کردن آن در همه جرم‌ها و برای همه مجرم‌ها وجود دارد و نه اینکه می‌توان آن را از لیست ابزارهای کیفردهی حذف کرد، بنابراین شاید بتوان گفت؛ مجازات حبس تنها بتواند ابزاری برای ناتوان‌سازی بزه‌کاران و جدا کردن مجرمان خطرناک از جامعه و به عبارتی مدیریت خطر مجرمان در نظر گرفته شود.^۳ به همین سبب در حقوق عرفی و در حقوق اسلامی، مجازات زندان به طور راهبردی مورد استقبال واقع نگردیده است. و همواره سیاستگذاران کیفری در صدد این هستند که برای حبس کردن حداقل استانداردهایی را تعریف کنند و یا موارد جایگزین حبس را در ابزارهای کیفر دهی خود قرار دهند. در این زمینه سازمان‌های بین‌المللی جهت استاندارد سازی برخورد با زندانیان مصوبه‌هایی تحت عنوان

۱. M J Fish, "An Eye for an Eye: Proportionality as a Moral Principle of Punishment", ۲۸ OJLS, ۲۰۰۸.

۲. Hugo, Adam Bedau, "Punishment, Crime and the State". Stanford Encyclopedia of Philosophy. Retrieved ۲۰۱۰-۰۸-۰۴.

۳. بهره مند، حمید سیاست حبس‌زدایی در نظام تقنینی جمهوری اسلامی ایران، راهبرد، شماره ۸۲،

۶.....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال یازدهم، شماره چهارم، تابستان ۱۳۹۷

(Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners) در سال‌های ۱۹۵۵ یا ۱۹۷۷ داشته‌اند. قواعد بیجینگ که در سال ۱۹۸۵ به تصویب سازمان ملل متحد رسیده است. در کنار قواعد توکیو از جمله مهمترین آن‌هاست و اتحادیه اروپا در میان سازمان‌های منطقه‌ای بیشترین واکنش را در این خصوص از خود نشان داده است.^۱ مجازات‌های جایگزین به معنای عدم به کارگیری زندان و سایر مجازات‌های مرسوم نیست بلکه شیوه‌ای برای کامل کردن مجازات‌ها و تنوع بخشی به آن‌ها به منظور افزایش اختیارات قضات است.^۲ علیرغم عدم سابقه مجازات‌های جایگزین حبس در ایران، تولد مجازات‌های جایگزین حبس در اروپا و خاصا در انگلستان به معنای عام آن به اواخر قرن نوزدهم میلادی برمی‌گردد. تغییر نگرش نسبت به مجازات حبس و تولد نسل اول جایگزین‌ها را باید به نظریه اصلاح و بازپروری منتسب نمود. جایکه مجازات حبس به عنوان محوری‌ترین شعار نظریه پردازان اصلاح و درمان دچار شکست می‌شوند گونه‌های مختلف مجازات‌های جایگزین حبس جایگاه ویژه‌ای در میان ابزارهای کیفردهی پیدا می‌کند.^۳ مجازات‌های جایگزین در کشورهای اروپایی در پی شکل‌گیری تعلیق مراقبتی در انگلستان و در اثر دغدغه‌های فزاینده در خصوص مستی و انحطاط اخلاقی جامعه بوده است. از طرفی نامناسب بودن مجازات حبس برای کودکان و نوجوانان، نکوهیده بودن مجازات حبس را دو چندان می‌کند.^۴

۱. زراعت، عباس، حقوق جزای عمومی ۳، مجازات‌ها، و اقدامات تأمینی و تربیتی، پیشین، ص ۵۲.
۲. کاظمی، پروین، بررسی تطبیقی مجازات‌های جایگزین در کشورهای جهان، اصلاح و تربیت، شماره ۷۱، فروردین ۱۳۸۷، ص ۲-۶.
۳. BOCHEL .D probation and after care ؛ its developments in England and Wales Scottch Academic press ، ۱۹۷۶ ، Edinburg۱-p۳۲
۴. توجهی، عبدالعلی، آسیب شناسی قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، پیشین، ص ۵.

بررسی جایگزین‌های حبس در نظام جزایی ایران با تاکید بر اصل تناسب۷

۲. نهادهای جایگزین حبس

از یک نگاه می‌توان جایگزین‌های حبس را به مجازات‌های سنتی و نوین تقسیم‌بندی کرد. از جایگزین‌های سنتی می‌توان مواردی از جمله جزای نقدی، تعلیق اجرای مجازات، آزادی مشروط و از جایگزین‌های نوین نیز می‌توان حبس خانگی، خدمات عام‌المنفعه و غیره را نام برد،^۱ از نگاه محقق رویکرد حقوق جزای ایران در قبال نهادهای جایگزین حبس، را می‌توان در دو رویکرد «ابزارهای» تغییردهنده حبس و «مجازات‌های» جایگزین حبس مورد بررسی قرار داد.

۲-۱ «ابزارهای» تغییردهنده حبس

«ابزارهای» تغییردهنده حبس، «وسایلی» هستند که قاضی می‌تواند با استفاده از آن‌ها مجازات اصلی را با مجازات دیگر تغییر یا حبس را کاهش دهد. این ابزارها گاهی به طور خاص مثل آزادی مشروط فقط بر مجازات حبس موثر است. و گاهی در همه مجازات‌ها استفاده می‌شود مثل تخفیف، که بر مجازات حبس و بقیه مجازات‌ها موثر است.

۲-۱-۱ «ابزارهای» تغییردهنده حبس به طور خاص

ابزارهایی که به طور مستقیم می‌توانند در تغییر مجازات «حبس» مورد استفاده گردند، نهادهایی چون آزادی مشروط، نظام نیمه آزادی و نظارت الکترونیکی از جمله این موارد هستند. که به اختصار در خصوص مواد قانونی این موضوع‌ها در ارتباط با اصل تناسب بحث و بررسی قرار خواهد شد.

۲-۱-۱-۱ الف- آزادی مشروط

از نظر تاریخچه آزادی مشروط در جهان می‌توان گفت؛ یکی از نوآوری‌های قانون سال ۱۹۶۷ در انگلستان تاسیس نهاد آزادی با هدف کاهش جمعیت کیفری بود که بر

۱. آشوری، محمد، جایگزین‌های زندان یا مجازات‌های بینابین، انتشارات گرایش، چاپ اول، سال

۸.....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال یازدهم، شماره چهارم، تابستان ۱۳۹۷

اساس آن به بزهکاران این فرصت داده می‌شود تا پیش از پایان مدت حبس از زندان آزاد شوند.^۱ سابقه آزادی مشروط در کشور ما به قانون راجع به وادار نمودن محبوسین غیرسیاسی به کار مصوب ۱۳۱۴ برمی‌گردد به موجب این قانون آزاد کردن محکومان به حبس مشروط به رضایت آنان به کار در موسسات فلاحتی یا صنعتی بود یعنی نوعی آزادی مشروط به اشتغال به کار توأم با محافظت. با تصویب ماده واحده قانون راجع به آزادی مشروط زندانیان مصوب اسفند ۱۳۳۷ آزادی مشروط به مفهوم امروزی آن نزدیک‌تر شد.^۲ اهداف و مبانی که برای ایجاد نهاد آزادی مشروط می‌تواند قابل توجه باشد، به شرح زیر می‌باشد؛

۱. مقابله با تکرار جرم ۲. تشویق زندانیان به رفتار حسنه ۳. مناسب‌سازی کیفر با شخصیت بزهکار ۴. مناسب‌سازی کیفر با جرم ارتكابی ۵. صرفه جویی در مخارج عمومی ۶. پرهیز از عیب زندان

در ماده ۵۸ قانون مجازات اسلامی در خصوص آزادی مشروط آورده است؛ «در مورد محکومیت به حبس تعزیری، دادگاه صادر کننده حکم می‌تواند در مورد محکومان به حبس بیش از ده سال پس از تحمل نصف و در سایر موارد پس از تحمل یک سوم مدت مجازات به پیشنهاد دادستان یا قاضی اجرای احکام با رعایت شرایط زیر حکم به آزادی مشروط را صادر کند: الف- محکوم در مدت اجرای مجازات همواره از خود حسن اخلاق و رفتار نشان دهد. ب- حالات و رفتار محکوم نشان دهد که پس از آزادی، دیگر مرتکب جرمی نمی‌شود. پ- به تشخیص دادگاه محکوم تا آنجا که استطاعت دارد ضرر و زیان مورد حکم یا مورد موافقت مدعی خصوصی را بپردازد یا قراری برای پرداخت آن ترتیب دهد. ت- محکوم پیش از آن از آزادی مشروط استفاده نکرده باشد.» در بررسی ماده ۵۸ قانون مجازات اسلامی می‌توان به دو دسته از شرایط

۱. Cavadino And Diganan ، penal system -Sage London (۱۹۹۷) ، p۱۸۲

۲. اردبیلی، محمد علی، حقوق جزای عمومی، انتشارات میزان، چاپ اول، سال ۱۳۹۳، ص ۱۵۶.

۹..... بررسی جایگزین‌های حبس در نظام جزایی ایران با تاکید بر اصل تناسب

توجه کرد، شرایطی که به تناسب جرم و شدت آن توجه کرده است و شرایطی که به تناسب جرم و حالات روحی و روانی مجرم توجه کرده است. مواردی چون توجه به حبس تعزیری، تاثیر مدت زمان حبس در چگونگی استفاده از آزادی مشروط (محکومان به حبس بیش از ده سال پس از تحمل نصف و در سایر موارد پس از تحمل یک سوم مدت مجازات)، عدم استفاده از آزادی مشروط، اضافه کردن دادستان به مقام‌هایی که امکان تقاضای صدور آزادی مشروط را دارند و تلاش محکوم‌علیه برای کاهش آثار خسارت مادی ناشی از جرم از پارامترهای مهم توجه به عدالت ترمیمی و شدت جرم و مجازات است. در بند ت ماده ۵۸ قانون مجازات اسلامی یکی از شرایط استفاده از آزادی، عدم استفاده از آزادی مشروط توسط زندانی است. در حالی که در ماده ۳۸ اصلاحی ۱۳۷۷ قانون مجازات اسلامی، شرط استفاده از آزادی مشروط این بود که شخصی که تقاضای آزادی مشروط می‌نماید برای بار اول به علت ارتکاب جرمی به مجازات حبس محکوم شده باشد. این مطلب باعث می‌شود، کسانی که قبلاً به مجازات حبس محکوم شده بودند اجازه استفاده از آزادی مشروط را نداشته باشند ایرادی که باعث می‌شد بسیاری از محکومین از استفاده از آزادی مشروط محروم گردند قانونگذار با برداشتن این شرط مقرر داشت کسانی می‌توانند از آزادی مشروط استفاده کنند که قبلاً از آزادی مشروط استفاده نکرده‌اند. اما افزودن دادستان به عنوان افراد دارای صلاحیت در تقاضای آزادی مشروط می‌تواند در راستای توجه به اصل تناسب جرم و مجازات باشد، با این استدلال که طبق بند پ ماده ۴۳۳ قانون آیین دادرسی کیفری، دادستان «از جهت برائت متهم، عدم انطباق رأی با قانون و یا عدم تناسب مجازات» حق درخواست تجدیدنظر یا فرجام دارد. پر واضح است فلسفه اینکه قانونگذار دادستان را به عنوان یکی از مقام‌هایی قرار می‌دهد که تقاضای آزادی مشروط کند به این علت است که در صورت منطبق نبودن مجازات با جرم از دادگاه تقاضای تجدید نظر کند. اما مواردی چون؛ حسن اخلاق و رفتار محکوم در زمان اجرای حکم و اطمینان قاضی از عدم تکرار جرم بعد از آزادی از شرایط قانونگذار برای اعطای آزادی

۱۰.....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال یازدهم، شماره چهارم، تابستان ۱۳۹۷

مشروط و از طرفی نمود اصلاح و بازپروی در مورد فرد مجرم و توجه قانونگذار به پارامترهای ذهنی است.

۲-۱-۱-ب- نظارت الکترونیکی

یکی دیگر از انواع آزادی‌های مشروط، آزادی تحت نظارت الکترونیکی است. در این نوع از آزادی مشروط «محکوم به حبس با رضایت خودش، در محدوده مکانی مشخص تحت نظارت سامانه (سیستم)‌های الکترونیکی قرار می‌گیرد» هدف اصلی این برنامه، کاهش جمعیت زندان است. ولی در کنار این هدف عمده، کاهش هزینه‌های نگهداری مجرمان و حفظ ارتباط اجتماعی آن‌ها و حضور در کانون خانواده را نیز می‌توان به عنوان اهداف دیگر این جایگزین مجازات زندان قلمداد کرد. هر چند فشار عمومی برای حمایت از اجتماع در مقابل بزهکاران رو به افزایش است، ولی از طرف دیگر، کنترل بودجه عمومی در رابطه با اصلاح مجرمان نیز حائز اهمیت و قابل توجه است.^۱

در این نوع از آزادی ما شاهد توجه قانونگذار به اصل تناسب جرم و مجازات از نگاهی سزاگرا و فائده‌گرا هستیم، شرایطی چون تعزیری بودن حبس، درجه پنج تا درجه هشت بودن مجازات از جمله موارد توجه قانونگذار به شدت و نوع جرم ارتكابی است و در کنار این مطلب، توجه رضایت فرد محبوس، وجود شرایط مقرر در تعویق مراقبتی، استفاده از تدابیر نظارتی یا دستورهای ذکر شده در تعویق مراقبتی از موارد بازتاب تفرید قضایی در این نوع از جایگزین حبس است.

۲-۱-۱-ج - نظام نیمه آزادی

نظام نیمه آزادی همانگونه که از نامش پیداست به نظامی گفته می‌شود که مجرم مدتی از مجازات حبس را در زندان و مدتی را در خارج از زندان با انجام فعالیت

۱. تدین، عباس، نظارت الکترونیکی: گامی به سوی جایگزین‌های زندان، مجله حقوقی دادگستری، شماره ۶۴، پاییز ۱۳۸۷، ص ۵۶.

بررسی جایگزین‌های حبس در نظام جزایی ایران با تاکید بر اصل تناسب ۱۱

خاصی به سر می‌برد.^۱ نظام نیمه آزادی یکی از راه‌های فردی کردن مجازات‌ها است که در قانون مجازات اسلامی قبلی سابقه نداشت این نظام به پیروی از قانون جزای فرانسه در قانون جدید پیش‌بینی شده است.^۲ در بررسی مواد ۵۶ و ۵۷ قانون مجازات اسلامی شرایط نظام نیمه آزادی بیان گردیده است این شرایط مشتمل بر مواردی است که قانونگذار به شرایط مجرم و جرم ارتكابی توجه کرده است مواردی که نشانگر توجه قانونگذار به اصل تناسب جرم و مجازات می‌توانند به حساب آید از جمله زندان تعزیری و درجه ۵ تا ۷ باشد، شاکی گذشت نماید یا تدابیری اتخاذ نماید تا خسارت وارده بر بزه‌دیده را جبران کند. اما ذکر مواردی در ماده ۵۷ ق م ا چون، تعهد به انجام یک فعالیت شغلی، حرفه‌ای، آموزشی، حرفه‌آموزی، مشارکت در تداوم زندگی خانوادگی یا درمان اعتیاد یا بیماری است. آنطور که از این ماده بر می‌آید قانونگذار در پی حل مشکل و معضل اساسی مجرم است قاضی دادگاه باید برای کسی که به حبس محکوم شده است نظام نیمه آزادی را متناسب با وضعیت و یا مشکل به وجود آمده است تعیین نمایند.

۲-۱-۲- «ابزاره‌های» عام تغییردهنده مجازات

ابزاره‌های موجود کیفردهی یا به طور مستقیم به مقوله حبس و کاهش آن توجه داشته‌اند و یا اینکه به طور غیرمستقیم بر کاهش پرونده‌های کیفری مربوط می‌شوند. «ابزاره‌های» عام تغییردهنده مجازات، مواردی هستند که بر کلیت مجازات‌ها اثر می‌گذارد و چه مجازات، سالب آزادی باشد یا نباشد بر حذف و یا تغییر مجازات موثر است. مواردی چون معافیت از کیفر، تخفیف مجازات، تعویق صدور حکم، تعلیق اجرای مجازات، عفو، اعمال قاعدهء درء و... از نهادها و ابزاره‌های هستند که به طور غیر

۱. زراعت، عباس، حقوق جزای عمومی ۳، مجازات‌ها، و اقدامات تامینی و تربیتی، ایران، پیشین، ۳۰۲.

۲. زراعت، عباس، شرح مختصر قانون مجازات اسلامی، انتشارات ققنوس، چاپ اول، سال ۱۳۹۲، ص ۱۳۸.

۱۲.....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال یازدهم، شماره چهارم، تابستان ۱۳۹۷

مستقیم بر اجرای مجازات موثر بوده و باعث تخفیف یا از بین رفتن مجازات‌ها اعم از سالب آزادی یا غیر آن می‌گردد. با نگاهی اجمالی به قانون مجازات اسلامی ۹۲ روشن می‌شود که تمامی «نهادهای امتیاز دهنده کیفری» در مورد مجرمین کم‌خطر پذیرفته شده است، چرا که هر چند این مسائل به طور غیر مستقیم موجب کاهش تورم زندان‌ها می‌گردند اما «اساساً فلسفه وجودی این نهادها، تلاش برای بازپروری مجرمین کم‌خطر می‌باشد. البته این مسئله نیز کاملاً مشهود است که قانونگذار حتی در این موارد هم، در کنار توجه به شخصیت مجرمین از طریق پیش‌بینی نهادهای تفرید قضایی، به نوع جرم ارتكابی نیز توجه کرده است»، به بیان دیگر اگر قائل به جدایی اصل تناسب جرم و مجازات از اصل تفرید قضایی باشیم می‌توان گفت «قانونگذار در اکثر موارد ترکیبی از «اصل تناسب بین جرم و مجازات» و «اصل تناسب بین مجرم و مجازات» را مورد پذیرش قرار داده است.

توضیح اینکه قانونگذار در جرایم مستوجب تعزیر، در برخی از موارد، اصل اولیه را «اصل تناسب بین جرم و مجازات» دانسته و به همین دلیل اختیاراتی را به قضات برای استفاده از نهادهای تفرید قضایی، با هدف توجه به شخصیت مجرمین تفویض نکرده است، برای مثال در مورد نهاد «معافیت از مجازات» در ماده ۳۹ ق.م.ا، قانونگذار بر این باور است که در جرایم مستوجب تعزیر درجه ۱ تا ۶ «اصل تناسب بین جرم و مجازات» بر «اصل تناسب بین مجرم و مجازات» رجحان داشته و به همین جهت، قاضی در اینگونه موارد، حق استفاده از نهاد «معافیت از مجازات» را ندارد. موارد متعددی که به نوعی باعث تغییر یا تخفیف یا حذف مجازات می‌گردد در قانون مجازات اسلامی ۹۲ دارای تنوع زیادتری نسبت به قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۵ است. که در صورت توجه به آن‌ها مشخص می‌گردد که قانونگذار در وضع نهادهای کیفردهی

۱. شمس ناتری محمد ابراهیم، مصطفی پور مسعود تلاقی اندیشه‌های جرم‌شناختی «بازپروری» و «ناتوان‌سازی» در قانون مجازات اسلامی ۹۲، مجله پژوهشنامه حقوق کیفری، شماره پیاپی ۱۵، بهار و تابستان ۱۳۹۶، ص ۱۱۱-۱۳۴

بررسی جایگزین‌های حبس در نظام جزایی ایران با تاکید بر اصل تناسب ۱۳

اصل را بر تناسب جرم و مجازات قرار داده است که به صورت مشترک در مواردی چون تخفیف مجازات، تعویق صدور حکم، تعلیق اجرای مجازات، قابل بیان است.

۲-۱-۲- الف- تخفیف مجازات

یکی از راهکارهای مهم جایگزین حبس تشریح ابزار تخفیف مجازات است. طبق ماده ۳۷ قانون مجازات اسلامی «در صورت وجود یک یا چند جهت از جهات تخفیف، دادگاه می‌تواند مجازات تعزیری را به نحوی که به حال متهم مناسبتر باشد تقلیل دهد یا تبدیل کند» قانونگذار بعد از بیان این مطلب ضمن بیان یک الگو، کمیت تخفیف در مجازات حبس را علیرغم قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰ در بند الف، به میزان یک تا سه درجه بیان می‌کند. در بند الف ماده ۳۷ قانون مجازات اسلامی، قاضی دادگاه در صورتی که قصد تقلیل حبس را داشته باشد صرفاً می‌تواند به میزان یک تا سه درجه در حبس تقلیل دهد. در این خصوص قانونگذار به تناسب جرم و مجازات در زمان تخفیف توجه ویژه داشته است.

این امر در حالی به تصویب می‌رسد که بیشتر ماده ۲۲ قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰ در رویه قضایی حاکم در سال‌های حاکمیت قانون یاد شده در عمل به گونه‌ای بود که در بسیاری از موارد کیفری به سه ماه و یک روز تقلیل یافته یا به سایر مجازات‌ها تبدیل می‌گردید از سوی دیگر اعطای مرخصی‌های بی‌رویه به زندانیان نیز بر تضعیف و موقعیت اقتدار افزوده بود. در چنین شرایطی مقنن در سال ۱۳۹۲ رویکرد جدیدی را انتخاب کرد تا براساس آن کیفر هم بتواند کارایی و اقتدار خود را بازیابد. صرفنظر از تردیدی که در موفق بودن این رویکرد در مقام عمل وجود دارد و نیز فارغ از برخی از اظهارنظرهایی که در مقابل نص صریح قانون، بدون ارائه دلیل قابل قبولی امکان تبدیل حبس به سایر مجازات‌ها را در مقام اعمال تخفیف ممکن دانسته‌اند لازم به ذکر است که این رویکرد با سیاست‌های کلی نظام همسو نمی‌باشد.^۱ در ماده ۳۸ ق م ا،

۱. توجهی، عبدالعلی، آسیب‌شناسی قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، انتشارات پژوهشکده قوه قضائیه، چاپ اول، سال ۱۳۹۴، ص ۷۱.

۱۴.....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال یازدهم، شماره چهارم، تابستان ۱۳۹۷

قانونگذار جهات تخفیف را در ماده ۳۸ به شرح ذیل اعلام می‌کند؛ الف- گذشت شاکی ب- همکاری مؤثر متهم پ- توجه به رفتار یا گفتار تحریک آمیز بزه‌دیده یا وجود انگیزه شرافتمندانه در ارتکاب جرم ت- اعلام متهم ث- ندامت، حسن سابقه و یا وضع خاص متهم از قبیل کهولت یا بیماری ج- کوشش متهم به منظور تخفیف آثار جرم چ- خفیف بودن زیان وارده ح- میزان تاثیر مجرم در وقوع جرم همانطور که مشاهده می‌کنیم، قانونگذار در بحث تخفیف هم از ملاک‌های ذهنی و هم از ملاک‌های عینی برای انطباق جرم، مجرم و مجازات استفاده کرده است، قانونگذار در کنار جهات عینی همچون «حسن سابقه...»، از جهات ذهنی همانند «وجود انگیزه شرافتمندانه در ارتکاب جرم» نیز یاد کرده است. بنابراین در برخی از مواد قانون مجازات اسلامی، «معیارهای عینی و ذهنی که نشان دهنده‌ی درجه خطرناکی بزهکاران و میزان احتمال بازپروری اجتماعی آنان است، جنبه تقنینی یافته است»^۱

۲-۱-۲- ب- معافیت از کیفر

یکی از موارد غیرمستقیم مؤثر بر کاهش آمار زندانیان، نهاد جدیدالتاسیس معافیت از کیفر می‌باشد که در ماده ۳۹ قانون مجازات اسلامی به آن اشاره شده است این ماده نیز با تلفیقی از اصل تناسب جرم و مجازات و مجرای قابل بحث و بررسی است. اصولاً یکی از اهداف مهم قانونگذار از تصویب این ماده قانونی توجه به اصل تناسب جرم و مجازات و تفرید قضایی است. و همانطور که بیان شد به نظر می‌رسد قانونگذار اصل تناسب را بر تفرید قضائی ترجیح داده است به همین خاطر در ابتدای ماده ۳۹ قانونگذار صرفاً معافیت کیفر را در جرائم تعزیری درجه هفت و هشت و با شرط گذشت شاکیان و جبران ضرر و زیان یا برقراری ترتیبات جبران آن به منظور کاستن از شدت جرم قابل اعمال می‌دانند و بعد از آن قانونگذار به شرایطی می‌پردازد

۱. نیاز پور، امیر حسین، بررسی جرم‌شناسانه ماده ۳۸ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، مجله آموزه‌های حقوق کیفری، شماره ۷، بهار و تابستان ۱۳۹۳، ص ۱۰۷-۱۲۶.

بررسی جایگزین‌های حبس در نظام جزایی ایران با تاکید بر اصل تناسب ۱۵

که جنبه شخصی برای مجرم دارد. بنابراین می‌توان تعزیری بودن، درجه ۷ و ۸ بودن و گذشت شاکی را از مشخصه‌های توجه قانونگذار به اصل تناسب جرم و مجازات دانست. و مواردی چون فقدان سابقه کیفری موثر و اصلاح مرتکب جرم از موارد تفرید قضایی دانست.

۲-۱-۲-ج - تعویق صدور حکم

یکی دیگر از ابزارهای کیفردهی در جهت مناسب‌سازی کیفر استفاده از ابزار تعویق صدور حکم است تا بدین وسیله قبل از صدور حکم فرصتی دوباره به مجرم داده شود تا از رفتار ارتكابی خود پشیمان شده و عملاً نظر دادگاه را در عدم تکرار جرم و یا اصلاح خود جلب نماید. امری که بر بازپروری مجرم بسیار دقت دارد. که از ماده ۴۰ ق م ا تا ماده ۴۵ به این موضوع پرداخته است در ماده ۴۰ ق م ا در تعریف تعویق صدور حکم آورده است؛ «در جرائم موجب تعزیر درجه شش تا هشت دادگاه می‌تواند پس از احراز مجرمیت متهم با ملاحظه وضعیت فردی، خانوادگی و اجتماعی و سوابق و اوضاع و احوالی که موجب ارتكاب جرم گردیده است در صورت وجود شرایط زیر صدور حکم را به مدت شش ماه تا دو سال به تعویق اندازد»

توجه به «تعزیری بودن مجازات که درجه شش تا هشت باشد» و ب ارجاع به بندهای الف، ج، چ، ح ماده ۳۸ در موضوع تخفیف از مصادیق توجه قانونگذار به اصل تناسب جرم و مجازات در باب تعویق صدور حکم است.

در برخی از موارد ظاهراً قانونگذار برداشتی سوء را از «اصل تناسب بین جرم و مجازات» داشته است، نمونه بارز آن را می‌توان ماده ۴۷ ق.م.ا دانست که در آن بسیاری از جرایم را غیرقابل تعویق و غیرقابل تعلیق دانسته است، حال آن که تخصیص اکثر صورت گرفته با این گستردگی پذیرفتنی نیست. به بیان دیگر، هر چند استثناء شدن برخی از عناوین مجرمانه همچون جرایم علیه امنیت داخلی و خارجی، جرایم سازمان‌یافته و جرایم اقتصادی خاص از شمول نهادهای تعویق صدور حکم و تعلیق اجرای مجازات، به جهت حساسیت بیش از حد آنها، تا حدودی

قابل پذیرش می‌باشد که البته بسیاری از این جرایم، به جهت آنکه مجازات شان جزء جرایم تعزیری درجه ۶ تا ۸ نمی‌باشد، به خودی خود و بدون در نظر گرفتن ماده ۴۷ ق.م.ا نیز قابل تعویق نمی‌باشند، اما استثناء شدن برخی از عناوین مجرمانه مذکور در این ماده همچون «جرایم علیه عفت عمومی» با این گستردگی قابل پذیرش نمی‌باشد، چرا که مصادیق آن مبهم و نامشخص بوده و همین امر بسترساز وقوع استبداد قضایی خواهد شد.^۱ اما در تعویق صدور حکم، توجه قانونگذار به وضعیت فردی، خانوادگی و اجتماعی و سوابق و اوضاع و احوالی که موجب ارتکاب جرم شده است. اعمال بندهای ب، پ، ت، ث، از ماده ۳۸ ق م ا در باب تخفیف مجازات، پیش‌بینی اصلاح مرتکب، فقدان سابقه کیفری مؤثر، در نظر گرفتن تعویق ساده و تعویق مراقبتی و در پی آن در نظر گرفتن تدابیری در ماده ۴۳ ق م ا که در اصلاح مجرم مؤثر است و توجه قانونگذار به اصلاح و بازپروری مجرمین را می‌رساند. تا دادگاه در زمان صدور رای به حالات فرد توجه کند. نکته‌ای که قابل ذکر است اینکه در پایان مدت زمان اجرای دستور، دادگاه حکم به معافیت از کیفر یا تعیین کیفر براساس گزارش‌های واصله در مورد رفتار فرد بزهکار صادر می‌کند (ماده ۴۵ ق م ا) تردیدی نیست که یکی از مهمترین مولفه‌های «بازپروری» مجرمین این است که به آن‌ها اطمینان خاطر داده شود در صورت پایبندی به شروط قانونی و قضایی، قطعاً به آغوش جامعه باز خواهند گشت، این در حالی است که مشخص نیست چرا قانونگذار این موضوع را نادیده گرفته است. در ماده ۴۵ ق.م.ا قانونگذار بیان داشته است: پس از گذشت مدت تعویق گرفته با توجه به میزان پایبندی مرتکب به اجرای دستورهای دادگاه، گزارش‌های مددکار اجتماعی و نیز ملاحظه وضعیت مرتکب، «دادگاه حساب مورد به تعیین کیفر با صدور حکم معافیت از کیفر اقدام می‌کند»، در حقیقت مشخص نیست چرا قانونگذار در این ماده «معافیت از مجازات» را جزء اختیارات قضایی قرار داده است! در حالی که اگر مجرمی به دستورهای معین شده توسط دادگاه (در ماده ۴۳ ق.م.ا) و تدابیر مشخص

۱. شمس ناتری محمد ابراهیم، مصطفی پور مسعود، پیشین، ص ۱۱۱-۱۳۴

بررسی جایگزین‌های حبس در نظام جزایی ایران با تاکید بر اصل تناسب ۱۷.

شده در قانون (در ماده ۴۲ ق. م. ا.) پایبند بوده و همچنین در مدت تعویق صدور حکم، مرتکب جرم مستوجب حد، قصاصی، جنایت عمدی موجب دیه و تعزیر تا درجه (۷) ماده ۴۴ ق. م.) نشده است، بایستی مطمئن باشد که قاضی نیز در طرف مقابلی، ملزم به صدور حکم معافیت از مجازات نسبت به وی می‌باشد تا بدین طریق انگیزه‌سازی لازم برای دوباره اجتماعی شدن وی ایجاد گردد، نه اینکه مجرم نگویند در فضایی کاملاً برزخی و بدون هیچگونه تضمینی مبنی بر بازگشت به جامعه رها شود، امری که بدون تردید در تعارضی با تحقق هدف «بازپروری» خواهد بود.^۱

۲-۱-۲-ج- تعلیق اجرای مجازات

یکی دیگر از جایگزین‌های عام مجازات‌ها و به طور غیرمستقیم مجازات حبس، استفاده قاضی دادگستری از تعلیق اجرای مجازات است. تعلیق اجرای مجازات از آورده‌های مکتب تحقیقی است که محکوم علیه به موجب آن از اجرای کیفر به ویژه کیفر حبس و شرایط نامناسب آن رهایی می‌یابد. تعلیق حقیقی برای مجرم به حساب نمی‌آید، بلکه وسیله و ابزاری است برای ارفاق و مساعدت نسبت به مجرم که در جهت رعایت اصل فردی کردن مجازات‌ها به دادگاه داده شده است.^۲ در بریتانیا و اکثر کشورهای آمریکای شمالی خاستگاه تعلیق مجازات به رویه‌های کامن‌لا در قرون وسطی بازمی‌گردند که عبارت بودند از آزادی تحت تعهد یا متعهد کردن مجرمین به شرط پیشه کردن رفتار نیک و حفظ آرامش عمومی و نیز سیستم وثیقه یعنی آزادی تحت وثیقه، تعلیق مجازات نتیجه پیوند رویه‌های متفاوت و مختلف است که نخستین بار جان آگوستوس یک کفاش اهل بوستون این نام را بر آن نهاد.^۳ در حال حاضر تعلیق مجازات در ماده ۴۶ قانون مجازات اسلامی بیان شده است که در آن می‌توان تلفیقی از

۱. شمس ناتری محمد ابراهیم، مصطفی پورمسعود، پیشین، ص ۱۱۱-۱۳۴.

۲. فیروزجانی حاجی تبار، جایگاه جایگزین‌های حبس در نظام عدالت کیفری ایران (حال و آینده)، مجله حقوقی دادگستری، شماره ۶۴، سال ۱۳۸۷، ص ۶۷-۸۸.

۳. هامایی، کواشی و همکاران، تعلیق مجازات، مترجم اسماعیل یعقوبی، انتشارات مجد، چاپ اول، سال ۱۳۹۰، ص ۵۳.

۱۸.....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال یازدهم، شماره چهارم، تابستان ۱۳۹۷

توجه قانونگذار به اصل تفرید قضایی و اصل تناسب جرم و مجازات را مشاهده کرد. در این ماده آمده است «در جرائم تعزیری درجه ۳ تا ۸ دادگاه می‌تواند در صورت وجود شرایط مقرر برای تعویق صدور حکم اجرای تمام یا قسمتی از مجازات را از ۱ تا ۵ سال مهلت نمایند دادستان یا قاضی اجرای احکام کیفری نیز پس از اجرای یک سوم مجازات می‌تواند از دادگاه صادرکننده حکم قطعی تقاضای تعلیق نمایند همچنین محکوم می‌تواند پس از تحمل یک سوم مجازات در صورت دارا بودن شرایط قانونی از طریق دادستان یا قاضی اجرای احکام کیفری تقاضای تعلیق نمایند» مواردی چون ۱. تعلیق اجرای مجازات در جرائم تعزیری درجه ۳ تا ۸ (توجه به شدت مجازات) ۲. منع استفاده از تعلیق مجازات در مورد جرائم مندرج در ماده ۴۷ (توجه به نوع جرم) بازتاب اصل تناسب جرم و مجازات است.

اما مواردی چون ۱. توجه به شرایط مقرر برای تعویق صدور حکم ۲. ایجاد حق برای دادستان و محکوم‌علیه که پس از اجرای یک سوم مجازات می‌تواند از دادگاه صادرکننده حکم قطعی تقاضای تعلیق نمایند از بازتاب‌های تفرید قضایی در تعلیق مجازات است.» همانطور که در مبحث تعویق صدور حکم بحث شد. شرایط مندرج در ماده ۴۰ و ۴۱ قانون مجازات اسلامی به صورت تلفیقی، به منظور بازپروری و ایجاد تناسب جرم و مجازات در نظر گرفته شده است، با ارجاع شرایط تعلیق به شرایط تعویق صدور حکم معلوم می‌گردد قانونگذار در صدد این است تا تعلیق را با فلسفه تناسب جرم و مجازات در سامانه کیفری ایران قرار بدهد. تفاوتی که در قانونگذاری ۱۳۹۲ قانون مجازات اسلامی نسبت به قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۵ در خصوص تعلیق وجود دارد، این است که در قانون مجازات ۱۳۷۵ قاضی می‌توانست در کلیه محکومیت‌های تعزیری و بازدارنده مجازات محکوم را ۲ تا ۵ سال معلق نماید لیکن قانونگذار در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ جرائم درجه یک و دو تعزیری را از شمول تعلیق اجرای مجازات مستثنا کرده است این مطلب نشانگر ذهنیت قانونگذار به نامناسب بودن تعلیق مجازات برای افرادی که جرائم سنگین‌تر را انجام می‌دهند است.

بررسی جایگزین‌های حبس در نظام جزایی ایران با تاکید بر اصل تناسب ۱۹.

در خصوص عدم شمول تعلیق نسبت به برخی از جرائم حقوقدانان (معتقدند که: «عدم شمول تعلیق به بعضی از مجازات‌های تعزیری دلیل موجهی ندارد. به فرض، شدت و وخامت بعضی از جرائم نباید موجب محرومیت از توجه و ارفاق گروهی از بزه‌کاران گردد که همانند دیگران در معرض همان زیان‌های ناشی از اجرای مجازات‌ها خواهند بود»^۱ در برخی از موارد ظاهراً قانونگذار برداشتی سوء را از «اصل تناسب بین جرم و مجازات» داشته است، نمونه بارز آن را می‌توان ماده ۴۷ ق.م.ا.د دانست که در آن بسیاری از جرایم را غیرقابل تعویق و غیر قابل تعلیق دانسته است، حال آن که تخصیص اکثر صورت گرفته با این گستردگی پذیرفتنی نیست. به بیان دیگر، هر چند استثناء شدن برخی از عناوین مجرمانه همچون جرایم علیه امنیت داخلی و خارجی، جرایم سازمان یافته و جرایم اقتصادی خاص از شمول نهادهای تعویق صدور حکم و تعلیق اجرای مجازات، به جهت حساسیت بیش از حد آنها، تا حدودی قابل پذیرش می‌باشد که البته بسیاری از این جرایم، به جهت آنکه مجازاتشان جزء جرایم تعزیری درجه ۶ تا ۸ نمی‌باشد، به خودی خود و بدون در نظر گرفتن ماده ۴۷ ق.م.ا.د نیز قابل تعویق نمی‌باشند، اما استثناء شدن برخی از عناوین مجرمانه مذکور در این ماده همچون «جرایم علیه عفت عمومی» با این گستردگی قابل پذیرش نمی‌باشد، چرا که مصادیق آن مبهم و نامشخص بوده و همین امر بسترساز وقوع استبداد قضایی خواهد شد مگر آنکه با تفسیری مضیق، جرایم اخیر را محدود به جرایم مذکور در مواد ۶۳۸ تا ۶۴۱ تعزیرات دانسته و منصرف از سایر جرایم علیه عفت عمومی بدانیم.^۲

۱. فیروزجائی حاجی تبار، حسن جایگاه جایگزین‌های حبس در نظام عدالت کیفری ایران (حال و

آینده)، پیشین، ص ۶۷-۸۸،

۲. شمس ناتری محمد ابراهیم، مصطفی پورمسعود، پیشین، ص ۱۱۱-۱۳۴.

۲-۲ مجازات‌های جایگزین حبس به معنای خاص

مجازات‌های جایگزین حبس به معنای خاص آن، یکی از رویکردهای جدید سزادهی در نظام‌های کیفری جهان است، که در پی شکست نظریه اصلاح و درمان و در پی سیاست‌های کیفردهی جهان جایگاه ویژه‌ای پیدا کرده است که با توجه به هدف مجازات جهت بازپروری و جلوگیری از زیان‌های مجازات درباره جایگزین‌های زندان‌های کوتاه مدت وارد قلمرو نظام کیفری شد اما این جایگزین‌ها به تدریج توسعه یافت و در قوانین جزایی کشورهای مختلف وارد شد برخی از آن‌ها به شکل جایگزین حبس دست قاضی را باز گذاشت تا به جای کیفر حبس به آن‌ها توسل جوید و برخی دیگر به شکل مستقل یک نوع مجازات تلقی شده و بر سیاهه کیفرها افزوده شدند.^۱ این مجازات‌ها با توجه به استقبالی که از آن‌ها صورت گرفت به آمریکا و کشورهای اروپایی منحصر نگردید و به سرعت در سایر کشورها مورد استفاده و استقبال قرار گرفت. در ایران نیز این موضوع هر چند به صورت غیرمستقیم در سامانه کیفری کشور در قالب آزادی مشروط یا تعلیق مجازات‌ها و یا استفاده از عفو وجود داشته است. لیکن در قانونگذاری ۹۲ به صراحت در آن بیان گردید.

مواد ۶۴ تا ۸۷ قانون مجازات اسلامی ابتدا در قالب لایحه‌ی مستقلی با عنوان لایحه مجازات‌های اجتماعی جایگزین‌ها در سال ۱۳۸۴ تقدیم مجلس شورای اسلامی گردید و حتی کلیات آن به تصویب رسید اما با تصویب قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ مفاد لایحه نیز در قالب فصل نهم کتاب اول و مواد دیگر این قانون مصوب گردید این مجازات‌ها در لایحه با عنوان مجازات‌های اجتماعی توصیه شده بودند زیرا موجب اجتماعی شدن موجود می‌شوند یا از آن جهت است مجازات در اجتماع اجرا در می‌آیند و یا اینکه جامعه نیز در اجرای مجازات مسئولان اجرای مجازات را یاری می‌دهند.^۲

۱. آشوری، محمد، جایگزین‌های زندان یا مجازات‌های بینابین، پیشین، ص ۱۱۱-۴۵۰.

۲. زراعت، عباس، مجازات‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی، پیشین، ص ۳۰۹.

بررسی جایگزین‌های حبس در نظام جزایی ایران با تاکید بر اصل تناسب ۲۱

مجازات‌های جایگزین حبس ابتدا در قالب لایحه مستقل با عنوان لایحه مجازات‌های اجتماعی جایگزین زندان در مجلس شورای اسلامی مطرح گردید. تصویب این لایحه به درازا کشید تا اینکه اصلاح قانون مجازات اسلامی شد و قانونگذار ترجیح داد به جای تصویب لایحه مستقل یکی از فصول بخش دوم از کتاب اول را که اختصاص به مجازات‌ها دارد را به این مجازات‌ها اختصاص دهند.^۱ به نظر می‌رسد تحت نفوذ اصول و اهداف تعیین کیفر، خاصا اصل تناسب، در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، رویکردهای مهمی در قبال «حبس» و «مجازات‌های جایگزین حبس» صورت گرفته است؛ در ماده ۶۴ قانون مجازات اسلامی و مواد بعد از آن، قانونگذار بعد از بیان انواع مجازات‌های جایگزین حبس، وجود گذشت شاکی، وجود جهات تخفیف با ملاحظه نوع جرم، کیفیت ارتکاب آن، آثار ناشی از جرم، سن، مهارت، وضعیت، شخصیت و سابقه مجرم، وضعیت بزه‌دیده و سایر اوضاع و احوال را مبنای تعیین مجازات‌های جایگزین حبس اعلام کرده است.

بر اساس موارد مذکور می‌توان تلفیقی از توجه قانونگذار به اصل تناسب جرم و مجازات و از طرفی مجرم و مجازات را تشریح کرد موارد ذیل از جلوه‌های مهم، دیدگاه قانونگذار در خصوص اصل تناسب جرم و مجازات است؛

۲-۲-۱- بازتاب اصل تناسب جرم و مجازات در مجازات‌های جایگزین حبس

۱. تفکیک حبس‌های ناشی از جرائم عمدی از جرائم غیرعمدی بر اساس ضابطه معنوی؛ قانونگذار حبس ناشی از جرائم عمدی را از جرائم غیرعمدی جدا دانسته و مجرمی که بر اساس سوءنیت مرتکب جرمی شده است را در حداقل امکان، شایسته آزادی از زندان و در نظر گرفتن مجازات‌های جایگزین حبس می‌داند.

۲. تفکیک حبس‌های عمدی بر اساس شدت و ضعف؛

قانونگذار در حبس‌های عمدی بر اساس دو ضابطه، شدت حبس را مورد سنجش قرار داده و نحوه استفاده از مجازات‌های جایگزین را در آن‌ها تشریح کرده است.

۱. زراعت، عباس، همان، ص ۳۰۹.

۲۲.....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال یازدهم، شماره چهارم، تابستان ۱۳۹۷

الف- ضابطه عام؛ بر اساس این ضابطه، قانونگذار استفاده از مجازات‌های جایگزین حبس را برای جرائم عمدی که حبس بالای یکسال دارند را ممنوع کرده است. و از طرفی در مواد ۶۵ و ۶۶ قانون مجازات اسلامی، حبس‌های زیر یکسال را به سه گروه تقسیم‌بندی کرده و به نسبت شدت آن‌ها مجازات‌های جایگزین را در سه حالت الزامی، مشروط الزامی و مشروط اختیاری تصویب کرده است.

الف-۱- حالت الزامی جایگزین حبس در حبس‌های زیر ۳ ماه طبق ماده ۶۵ ق م ا؛ مرتکبان جرائم عمدی که حداکثر مجازات قانونی آن‌ها سه ماه حبس باشد به جای حبس «الزما» به مجازات جایگزین حبس محکوم می‌گردند.

ب- حالت مشروط- الزامی جایگزین حبس در حبس‌های ۹۱ تا ۶ ماه طبق ماده ۶۶ قانون مجازات اسلامی؛ مرتکبان جرائم عمدی در صورتی که مجازات قانونی آن‌ها نود و یک روز تا شش ماه حبس باشد به شرایط ذیل، به جای حبس به مجازات جایگزین حبس محکوم می‌گردند.

ب-۱- به دلیل ارتکاب جرم عمدی بیش از یک فقره سابقه محکومیت قطعی به حبس تا شش ماه یا جزای نقدی بیش از ده میلیون (۱۰,۰۰۰,۰۰۰) ریال یا شلاق تعزیری نداشته باشد.

ب-۲- به دلیل ارتکاب جرم عمدی یک فقره سابقه محکومیت قطعی به حبس بیش از شش ماه یا حد یا قصاص یا پرداخت بیش از یک پنجم دیه نداشته باشد.

ب-۳- از اجرای مجازات پنج سال نگذشته باشد.

در موارد فوق قانونگذار تلفیق شدت جرم و مجازات و از طرفی تفرید قضایی را توأماً در نظر گرفته است، توجه به سابقه فرد از مواردی است که به صراحت دلیل بر شخصیت خطرناک مجرم دارد، قانونگذار برخی مجرمین با سابقه را ولو اینکه مجازات آن‌ها کم‌اهمیت باشد، از حقوق اجتماعی و برخی از امتیازات محروم می‌کند. گذشت پنج سال از اجرای مجازات، قیدی است که هم می‌تواند به شدت جرم (اصل تناسب جرم و مجازات) اشاره داشته باشد و هم به شخصیت مجرم (اصل تناسب جرم و

بررسی جایگزین‌های حبس در نظام جزایی ایران با تاکید بر اصل تناسب ۲۳

مجرم) را مورد توجه قرار دهد، آنجایی که کسی از اجرای مجازاتش پنج سال نگذشته است می‌تواند دلیل بر عدم اصلاح وی، و لزوم تشدید مجازات داشته باشد و از طرفی می‌تواند دال بر این امر باشد که جرمی که از مجازات آن ۵ سال می‌گذرد آن جرم نبایستی آنقدر «شدید» باشد که بعد از ۵ سال از اجرای مجازات، مجرم را از برخی حقوق و امتیازات اجتماعی محروم کند، به نظر می‌رسد با تفسیر دوم در نظر گرفتن قید گذشت ۵ سال از زمان اجرای مجازات، به زائل شدن شدت جرم و در نتیجه تخفیف مجازات اشاره داشته باشد.

ب-۳- حالت مشروط- اختیاری جایگزین حبس در حبس‌های ۶ ماه تا ۱ سال قانونگذار طی ماده ۶۷ قانون مجازات اسلامی در حبس‌های ۶ ماه تا ۱ سال بیان می‌دارد؛ دادگاه «می‌تواند» مرتکبان جرائم عمدی را که حداکثر مجازات قانونی آن‌ها بیش از شش ماه تا یکسال حبس است به مجازات جایگزین حبس محکوم کند، در صورت وجود شرایط ماده (۶۶) این قانون اعمال مجازات‌های جایگزین حبس ممنوع است. در اینگونه حبس‌های عمدی در صورت وجود شرط‌های مندرج در ماده ۶۶ ق م ا، قاضی را مختار به در نظر گرفتن مجازات‌های جایگزین حبس کرده است.

نکته دیگری که در مورد بندهای الف و ب ماده ۶۶ ق.م.ا قابل بیان است اینکه قانونگذار در این دو بند، دیگر به تقسیم‌بندی هشتگانه مندرج در ماده ۱۹ ق.م.ا در تقسیم‌بندی جرایم تعزیری توجه نداشته است. به همین دلیل اگر شخصی به مصادره کل اموال که مجازات تعزیری درجه اول است و یا انفصال از خدمات عمومی و دولتی که مجازات تعزیری درجه چهارم است یا محرومیت بیش از ۵ تا ۱۵ سال از حقوق اجتماعی که مجازات تعزیری درجه پنج است، محکوم گردد، این محکومیت هیچ مانعیتی جهت صدور مجازات جایگزین مندرج در ماده ۶۶ ق.م.ا به خاطر ارتکاب

۲۴.....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال یازدهم، شماره چهارم، تابستان ۱۳۹۷

جرم جدید نخواهد داشت، در حالی که محکومیت به حبس تعزیری درجه شش، مانع از استفاده از مجازات جایگزین حبس در مورد ماده ۶۶ ق.م.ا خواهد شد!^۱
ب- ضابطه خاص؛ براساس این ضابطه حبس‌های خفیف کمتر از یکسال مشمول مجازات‌های جایگزین حبس نمی‌گردند. در این خصوص قانونگذار دو مورد را به عنوان ممنوعیت استفاده از جایگزین حبس بیان داشته است؛

«جرائم علیه امنیت ملی» طبق ماده ۷۱ قانون مجازات، اعمال مجازات‌های جایگزین حبس در مورد جرائم علیه امنیت داخلی یا خارجی کشور ممنوع است. جرائم علیه امنیت ملی از لحاظ ماهیت از جرائم مهمه و باعث برهم زدن نظم عمومی است به همین سبب قانونگذار مجازات جایگزین حبس را برای آن‌ها قابل اعمال نمی‌داند.

«تعدد جرم» طبق ماده ۷۲ قانون مجازات، تعدد جرم به شرط اینکه مجازات قانونی حداقل یکی از آن‌ها بیش از شش ماه حبس باشد مانع از صدور حکم به مجازات جایگزین حبس است. نکته‌ای که در این خصوص لازم بیان است این که مقنن در سایر تدابیر ارفاقی که در جرائم بسیار سنگین‌تر قابل اعمال می‌باشند تعدد را شرط ندانسته است به عنوان نمونه در تعلیق اجرای کیفر در جرائم درجه ۳ تا ۸ اعمال می‌شود مانع بودن تعدد برخلاف قانون مجازات قبل، برداشته شده است کما اینکه در تخفیف مجازات از درجه یک تا هشت تعدد مانع تخفیف نیست با وجود این منوط کردن اعمال جایگزین‌های حبس به فقدان تعدد غیرقابل توجیه و با سایر تدابیر ذکر شده هماهنگ و متناسب به نظر نمی‌رسد.^۲ جایگاه راهبردی مجازات‌های جایگزین در حبس‌های ناشی از جرائم غیرعمد قانونگذار با انعطافی بالا حبس‌های ناشی از جرائم غیرعمد را به دو دسته تقسیم کرده و در صورتی که مدت قانونی حبس تا ۲ سال باشد

۱. الهام، غلامحسین و برهانی، محسن درآمدی بر حقوق جزای عمومی، جلد دوم، انتشارت میزان،

چاپ دوم، سال ۱۳۹۵، ص ۱۳۷

۲. توجهی، عبدالعلی، آسیب شناسی قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، پیشین، ص ۱۲۳.

بررسی جایگزین‌های حبس در نظام جزایی ایران با تاکید بر اصل تناسب ۲۵

جایگزین حبس برای متهم تعیین می‌گردد. (م ۶۸ ق. م. ا) و اگر مدت قانونی حبس از ۲ سال بیشتر باشد تبدیل به مجازات جایگزین حبس اختیاری است. (م ۶۸ ق. م. ا)

۳. ضمانت اجرای عدم رعایت مفاد حکم و دستورهای دادگاه

در صورتی که مجرم در زمان اجرای مجازات‌های جایگزین حبس مفاد دستورهای دادگاه را رعایت نکند با شدت جرم، مجازات شدیدتر را باید متحمل گردد. ماده ۸۱ قانون مجازات بیان می‌دارد «چنانچه محکوم از اجرای مفاد حکم یا دستورهای دادگاه تخلف نماید، به پیشنهاد قاضی اجرای احکام و رأی دادگاه برای بار نخست یک چهارم تا یک دوم به مجازات مورد حکم افزوده می‌شود و در صورت تکرار، مجازات حبس اجراء می‌گردد.»

ایرادی که بر ماده ۸۱ قانون مجازات اسلامی با توجه به اصل تناسب جرم و مجازات قابل تصور است، این که در برخی از موارد به جهت تعذر اجرای جایگزین‌ها ماده ۷۰ و در بعضی از موارد به خاطر تخلف محکوم از رعایت دستورهای دادگاه مجازات حبس به اجرا در می‌آید اجرایی شدن کیفر حبس ممکن است بعد از تحمل قسمتی از جایگزین‌های آن باشد عدالت و انصاف اقتضا می‌کند که مقرر نسبت به لزوم محاسبه جایگزین اعمال شده و شیوه آن، چاره‌جویی کند و در قبال آن تدابیری مقرر سازد.^۱ به نظر می‌رسد این ماده با توجه به اینکه مقدار مجازات جایگزین حبس که در سابق اجرا شده است توجه نموده است دارای ایراد است.

۲-۲-۱- بازتاب اصل تناسب مجازات و مجرم در مجازات‌های جایگزین حبس

در بررسی بُعد دیگر اصل تناسب جرم و مجازات، یعنی تفرید قضایی و فردی کردن مجازات‌ها مواد مربوط به فصل جایگزین‌های حبس می‌تواند دارای نکات حائز اهمیتی در این خصوص به شرح ذیل باشد؛

۲-۲-۱- الف- تعیین انواع پنجگانه مجازات‌های جایگزین حبس

هر چند در حقوق کشورهای خارجی می‌توان تنوع گوناگونی از جایگزین‌های حبس

۱. توجهی، عبدالعلی، همان، ص ۱۲۳

۲۶.....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال یازدهم، شماره چهارم، تابستان ۱۳۹۷

چون مصادره اموال، پرداخت غرامت، حبس در منزل، اخطار کردن، اخطارهای مشروط، جریمه، حکم تعلیقی، حکم تاخیری را مشاهده کرد اما قانونگذار قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، مجازات‌های جایگزین حبس را عبارت از دوره مراقبت، خدمات عمومی رایگان، جزای نقدی، جزای نقدی روزانه و محرومیت از حقوق اجتماعی می‌داند.

تعیین این نوع از، مجازات‌های جایگزین حبس به منظور انطباق بخشی وضعیت متهم با مجازات جایگزین حبس است. مصادیقی که در مجازات‌های جایگزین حبس ذکر شده است طبق ماده ۶۴ ق م ا، باید با توجه به گذشت شاکی و وجود جهات تخفیف با ملاحظه نوع جرم و کیفیت ارتکاب آن، آثار ناشی از جرم، سن، مهارت، وضعیت، شخصیت و سابقه مجرم، وضعیت بزه‌دیده و سایر اوضاع و احوال، تعیین و اجراء می‌شود. علیرغم صراحت شرایط فوق در ماده ۶۴ ق م ا، طی رأی وحدت رویه شماره ۷۴۶ - ۱۳۹۴/۱۰/۲۹ هیأت عمومی دیوان عالی کشور بیان شده است «از اطلاق مواد ۶۵، ۶۶، ۶۸ و ۶۹ قانون مذکور چنین مستفاد می‌گردد که تعیین و اعمال مجازات جایگزین حبس به شرح مندرج در مواد فوق‌الاشاره الزامی بوده و مقید به رعایت شرایط مقرر در ماده ۶۴ قانون مجازات اسلامی از قبیل گذشت شاکی یا وجود جهات تخفیف نمی‌باشد.»

الف- دوره مراقبت دوره‌ای

طبق ماده ۸۳ ق م ا دوره مراقبت دوره‌ای است که طی آن محکوم، به حکم دادگاه و تحت نظارت قاضی اجرای احکام به انجام یک یا چند مورد از دستورهای مندرج در تعویق مراقبتی در چهار دسته و به تناسب شدت جرم و به شرح ذیل قابل اجرا است.

الف- در جرائمی که مجازات قانونی آن‌ها حداکثر سه ماه حبس است، تا شش ماه

ب- در جرائمی که مجازات قانونی آن‌ها نود و یک روز تا شش ماه حبس است و جرائمی که نوع و میزان تعزیر آن‌ها در قوانین موضوعه تعیین نشده است، شش ماه تا یکسال.

بررسی جایگزین‌های حبس در نظام جزایی ایران با تاکید بر اصل تناسب ۲۷

پ- در جرائمی که مجازات قانونی آنها بیش از شش ماه تا یکسال است، یک تا دو سال.

ت- در جرائم غیرعمدی که مجازات قانونی آنها بیش از یکسال است، دو تا چهار سال.

در خصوص مواعد فوق که بر اساس شدت مجازات، دوره مراقبت نیز افزایش یافته است، نکات ذیل در رابطه با بازپروری مجرم می‌تواند حائز اهمیت باشد.

۱. هر چه جرم شدیدتر باشد دوره مراقبت در جهت اصلاح فرد نیز افزایش یافته است.

۲. مدت‌های مذکور در این ماده مبنایی برای تعیین میزان سایر مجازات‌های جایگزین همچون خدمات عمومی (۸۴) جزای نقدی روزانه (۸۵) مقادیر جزای نقدی (۸۶)

۳. علیرغم اهمیت کاربرد این ماده متأسفانه در جرایم غیر عمدی فقط مدت دوره مراقبت برای جرائمی که مجازات قانونی آنها بیش از یکسال است مشخص گردیده است و قانون نسبت به زمان دوره مراقبت در خصوص آن دسته از جرایم غیرعمدی که مجازات قانونی آنها تا یکسال است ساکت است. ممکن است گفته شود براساس لیاقت موجود در بندهای الف تا به این ماده، مدت دوره مراقبت در جرائم مذکور تا یکسال خواهد بود و تعیین کیفر در حقوق جزا واقعیات و بر اساس سیاق سایر بندهای یک ماده غیر قابل پذیرش است.^۱

۴. هر چند مجازات‌های جایگزین حبس بایستی در مورد جرائمی اعمال گردد که مجازات اصلی آنها حبس می‌باشد اما در بند ب ماده ۸۳ قانون مجازات اسلامی، مجازات‌های جایگزین حبس در جرایمی که نوع و میزان تعزیر آنها در قوانین

۱. توجهی، عبدالعلی، همان، ص ۱۲۳.

۲۸.....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال یازدهم، شماره چهارم، تابستان ۱۳۹۷

موضوعه تعیین نشده است مورد استفاده گرفته است که این امر دارای ایراد قانونگذاری می‌تواند باشد.

ب- خدمات عمومی رایگان

ماده ۸۴ ق م ا، یکی از موارد و ابزارهای جایگزین حبس را دوره خدمات عمومی رایگان دانسته و این طور تعریف کرده است که دوره خدمات عمومی دوره‌ای است که با رضایت محکوم برای مدت معین به شرح ذیل مورد حکم واقع می‌شود و تحت نظارت قاضی اجرای احکام اجراء می‌گردد:

الف- جرائم موضوع بند (الف) ماده (۸۳) تا دویست و هفتاد ساعت ب- جرائم موضوع بند (ب) ماده (۸۳) دویست و هفتاد تا پانصد و چهل ساعت پ- جرائم موضوع بند (پ) ماده (۸۳) پانصد و چهل تا هزار و هشتاد ساعت ت- جرائم موضوع بند (ت) ماده (۸۳) هزار و هشتاد تا دو هزار و صد و شصت ساعت.

دوره خدمات عمومی رایگان، یکی دیگر از ابزارهای مناسب سازی کیفر با شخصیت مجرم و جرم ارتكابی است که موارد همچون: ۱. توجه به شدت جرم و ساعات تکلیف به خدمات عمومی ۲. تعیین ۳. ساعت خدمات عمومی رایگان به ازای هر روز حبس توجه قانونگذار به شدت جرم است، اما مواردی چون: ۱. توجه به شاغل یا بی کار بودن فرد ۲. توجه به سن و جنس مجرمین در بکارگیری نوع خدمت‌رسانی طبق تبصره ۲ ماده ۸۴ ق م ا ۳. اهمیت جلب رضایت مجرم در بکارگیری خدمات عمومی طبق تبصره ۳ ماده ۸۴ ق م ا ۴. ایجاد اختیار برای قاضی اجرای احکام جهت مناسب‌سازی کیفر با شرایط جسمانی و خانوادگی و... مجرم از مواردی می‌تواند محسوب گردد که توجه به بازپروری مجرم را در صدر تعیین مجازات قرار می‌دهد.

ج- جزای نقدی روزانه

جزای نقدی روزانه عبارت است از؛ پرداخت روزانه مبلغی پول به دولت به عنوان مجازات که با شدت جرم ارتكابی و میزان درآمد روزانه مجرم ارتباط و پیوستگی

بررسی جایگزین‌های حبس در نظام جزایی ایران با تاکید بر اصل تناسب ۲۹

دارد.^۱ ایرادی که بر این جایگزین حبس از لحاظ اصل تناسب قابل بیان است اینکه «با توجه به تمام امتیازات جزای نقدی، اعمال این مجازات در صورتی می‌تواند مؤثر واقع شود و اثر بازدارنده داشته باشد که از سنگینی مناسبی برخوردار باشد تا فرد خاطی، خطر دستگیری و رنج و زحمت پرداخت این مبلغ را دقیقاً بچشد، در غیر این صورت اگر مبلغ آن کم باشد، نسبت به غنی اثر بازدارنده‌ای را در بر نخواهد داشت، چرا که او بدون هیچ مشکلی آن مبلغ را پرداخت می‌کند.^۲ در این خصوص ماده ۸۵ ق م ا اسلامی بیان می‌دارد؛ جزای نقدی روزانه عبارت است از یک هشتم تا یک چهارم درآمد روزانه محکوم که به شرح زیر مورد حکم واقع می‌شود و با نظارت اجرای احکام وصول می‌گردد:

الف- جرائم موضوع بند (الف) ماده (۸۳) تا یکصد و هشتاد روز
ب- جرائم موضوع بند (ب) ماده (۸۳) یکصد و هشتاد تا سیصد و شصت روز
پ- جرائم موضوع بند (پ) ماده (۸۳) سیصد و شصت تا هفتصد و بیست روز
ت- جرائم موضوع بند (ت) ماده (۸۳) هفتصد و بیست تا هزار و چهارصد و چهل روز

تبصره- محکوم موظف است در پایان هر ماه ظرف ده روز مجموع جزای نقدی روزانه آن ماه را پرداخت نماید.

اگر چه پیش‌بینی جزای نقدی روزانه و ملاحظه وضعیت اقتصادی محکوم، گام بلندی در راستای فردی کردن مجازات‌ها محسوب می‌شود لیکن ابهامات متعددی در عملکرد مقنن مشاهده می‌شود به عنوان نمونه در ماده فوق مشخص نشده است که منظور از درآمد روزانه، درآمد خالص محکوم است، یا درآمد ناخالص؟ ساز و کار

۱. مصدق، محمد. شرح قانون مجازات اسلامی با رویکرد کاربردی (کلیات- مجازات‌ها)، انتشارات جنگل، چاپ اول، سال ۱۳۹۵، ص ۳۵۰

۲. محولاتی، علیرضا، جایگزین‌های مجازات زندان و نهاد تعزیر، مجله فصلنامه نامه مفید، سال نهم، شماره ۳۷، مرداد و شهریور ۱۳۸۲، ص ۲۲۰.

۳۰.....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال یازدهم، شماره چهارم، تابستان ۱۳۹۷

محاسبه درآمد غیر کارمند و غیر مستخدمان، کدام است؟ بعلاوه چرا مقنن در تبصره ماده یادشده محکوم را در پایان هر ماه و ظرف ده روز موظف به پرداخت جزای نقدی روزانه آن ماه کرده است در حالی که در متن ماده سخن از درآمد روزانه مطرح شده است؟ بعلاوه به با عنایت به اینکه غالباً درآمد افراد و هزینه‌های آنها براساس ماه محاسبه می‌شود، آیا بهتر نیست به جای جزای نقدی روزانه جزای نقدی ماهانه مورد توجه مقنن قرار گیرد؟^۱

د- جزای نقدی جایگزین حبس

آخرین مصداق از مصادیق مجازات‌های جایگزین حبس به معنای عام پرداخت جزای نقدی به عنوان جایگزین زندان است در این مجازات جایگزین، قاضی می‌تواند بر اساس شرایط موجود به جای حکم دادن به زندان از محکوم علیه جزای نقدی وصول نمایند در این خصوص ماده ۸۶ قانون مجازات اسلامی بیان می‌دارد؛ میزان جزای نقدی جایگزین حبس به شرح زیر است:

الف- جرائم موضوع بند (الف) ماده (۸۳) تا نه میلیون (۹,۰۰۰,۰۰۰) ریال
ب- جرائم موضوع بند (ب) ماده (۸۳) از نه میلیون (۹,۰۰۰,۰۰۰) ریال تا هجده میلیون (۱۸,۰۰۰,۰۰۰) ریال

پ- جرائم موضوع بند (پ) ماده (۸۳) از هجده میلیون (۱۸,۰۰۰,۰۰۰) ریال تا سی و شش میلیون (۳۶,۰۰۰,۰۰۰) ریال

ت- جرائم موضوع بند (ت) ماده (۸۳) از سی و شش میلیون (۳۶,۰۰۰,۰۰۰) ریال تا هفتاد و دو میلیون (۷۲,۰۰۰,۰۰۰) ریال

این ماده در نظام کیفری ایران سابقه تقنینی ندارند، مبالغ مندرج در این ماده و سایر مواد این فصل به موجب ماده ۲۸ این قانون به تناسب نرخ تورم اعلام شده به وسیله

۱. توجهی، عبدالعلی، آسیب‌شناسی قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، پیشین، ص ۱۳۴.

بررسی جایگزین‌های حبس در نظام جزایی ایران با تاکید بر اصل تناسب ۳۱

بانک مرکزی هر سه سال یکبار به پیشنهاد وزیر دادگستری و تصویب هیئت دولت تعدیل و در خصوص احکامی که پس از آن صادر می‌شود لازم‌الاجرا خواهد بود.^۱

ذ- محرومیت از حقوق اجتماعی

علیرغم اینکه در ماده ۶۴ ق م ا به محرومیت از حقوق اجتماعی اشاره شده است این مورد برخلاف موارد دیگر جایگزین حبس که به صراحت مشخص شده است مقنن به تبیین آن نپرداخته است لازم بود قانونگذار در این خصوص به طور صریح مدت محرومیت از حقوق اجتماعی و یا چگونگی اجرای آن را بیان می‌کرد اهمیت اشکال زمانی بیشتر می‌شود که مطابق ماده ۸۷ ق م ا، همین قانون دادگاه بخواهد همزمان با اعمال جایگزین‌های حبس کیفرهای تکمیلی اضافی را از کیفرهای تکمیلی و تبعی مواد ۲۳ و ۲۵ انتخاب و به مدت حداکثر ۲ سال مقرر دارد حال اگر قسمتی از محرومیت‌های اجتماعی را به عنوان جایگزین حق انتخاب کردند تا چه میزان خواهد بود آیا دادگاه می‌تواند در فرض اخیر مجدداً از محکومیت‌های دیگر به عنوان تکمیلی استفاده کنند.^۲

۲-۲-۱- ب- امکان در نظر گرفتن مجازات‌های تبعی و تکمیلی در کنار

مجازات‌های جایگزین حبس

قانونگذار برای ایجاد تناسب بین جرم و مجرم و مجازات به «لحاظ شدت مجازات» خواسته است که یک ابزار کلی را در اختیار قضات محاکم قرار دهد تا اقدام به متناسب کردن جرم و مجازات نماید در این خصوص ماده ۸۷ ق م ا بیان می‌دارد «دادگاه می‌تواند ضمن حکم به مجازات جایگزین حبس، با توجه به جرم ارتكابی و وضعیت محکوم، وی را به یک یا چند مورد از مجازات‌های تبعی و یا تکمیلی نیز محکوم نماید. در این صورت مدت مجازات مذکور نباید بیش از دو سال شود.» هر چند طبق ماده ۸۷

۱. مصدق، محمد، شرح قانون مجازات اسلامی با رویکرد کاربردی (کلیات - مجازات‌ها)، پیشین، ص

۲. توجهی، عبدالعلی، آسیب شناسی قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، پیشین، ص ۱۲۰.

۳۲.....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال یازدهم، شماره چهارم، تابستان ۱۳۹۷

قانون مجازات اسلامی نظر قانونگذار ایجاد تناسب بین مجازات جایگزین حبس و شدت جرم و یا وضعیت محکوم علیه می‌باشد، و دادگاه می‌تواند برخی از مصادیق مجازات تبعی یا تکمیلی را مورد حکم قرار دهد.^۱ اما تصویب ماده ۸۷ با تفسیری کلی و به نسبت قوانین قانون مجازات اسلامی، امری خلاف اصل تناسب جرم و مجازات است به این صورت که پیش‌بینی امکان تعیین مجازات تکمیلی در جرایم غیر مهم با اصل تناسب جرم و مجازات مغایرت دارد نظر به اینکه، مجازات‌های جایگزین زندان مطابق مواد ۶۵ تا ۶۸ قانون در جرائم عمدی سبک و نیز جرایم غیرعمدی قابل اعمال است و با توجه به اینکه جرائم تکمیلی در جرایم نسبتاً مهم پیش‌بینی شده است به نظر می‌رسد عملکرد قانونگذار در ماده فوق به نوعی با نقض غرض مواجه است.^۲

۲-۲-۱-ج- امکان تجدیدنظر در مجازات‌های جایگزین در صورت اصلاح

مجرم

از آن جایی که هدف از مجازات بازپروری شخص مجرم است، در این خصوص قانونگذار اجرای مجازات جایگزین را همچون عدالت مطلق و مثابه مثال جزیره متروکه کانت لازم الاجرا نمی‌داند، و در صورتیکه مجازات را متمر بدانند که موجب اصلاح مجرم شده است، ادامه مجازات را لازم نمی‌داند. ماده ۸۰ قانون مجازات اسلامی در این خصوص بیان می‌دارد «چنانچه رعایت مفاد حکم دادگاه از سوی محکوم حاکی از اصلاح رفتار وی باشد دادگاه می‌تواند به پیشنهاد قاضی اجرای احکام برای یکبار بقیه مدت مجازات را تا نصف آن تقلیل دهد.»

۱. مصدق، محمد، شرح قانون مجازات اسلامی با رویکرد کاربردی (کلیات- مجازات‌ها)، پیشین، ص ۳۵۱.

۲. توجهی، عبدالعلی، آسیب‌شناسی قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، پیشین، ص ۱۳۷.

نتیجه‌گیری

در نظام سیاست جنایی ایران علیرغم استفاده گسترده از مجازات حبس، به دو علت مجازات حبس، جایگاه راهبردی در نظام قضایی ما نمی‌تواند داشته باشد؛ اول اینکه مجازات حبس در متون فقهی جایگاه فرعی و استثنائی دارد و از طرفی استفاده بیش از اندازه از حبس منجر به بروز و ظهور آسیب‌های متعددی در کشور برای مجرم، خانواده‌های ایشان و اجتماع گردیده است. در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، قانونگذار به صورت ویژه از ابزارهای متعدد کیفردهی استفاده نموده است، تا ضمن کاهش بار مسئولیت کیفری، بتواند از تورم آمار زندان‌ها کاسته و از طرفی مجازات‌هایی را مورد استفاده قرار دهد که با شدت جرم و شخصیت مجرم متناسب باشد.

در همین راستا دو شیوه را در کاهش بکارگیری حبس بکار برده است:

۱. استفاده از «ابزارهای» تغییر مجازات حبس

«ابزارهای» تغییر دهنده حبس به دو صورت بر عدم اجرای حبس موثر است، ابزارهایی که به طور عام برای همه مجازات‌ها و از جمله بر مجازات حبس موثر بوده است. استفاده از ابزار تخفیف، تعویق صدور حکم، معافیت از کیفر از ابزارهای عام و غیرمستقیم موثر بر کاهش حبس به طور فرعی است. اما در کنار این ابزارهای عام و غیرمستقیم، قانونگذار با استفاده از ابزارهایی به طور مستقیم برای کاهش آمار زندان و ایجاد تناسب جرم با مجازات و مجرم بهره جسته است. استفاده از ابزار آزادی مشروط، نظام نیمه آزادی از جمله ابزارهای مستقیم و موثر بر کاهش حبس است.

۲. استفاده از «مجازات‌های» جایگزین حبس

مجازات‌های جایگزین حبس، شیوه مستقیم قانونگذار برای کاهش آمار زندان و از طرفی مجازات متناسب با وضعیت جرم و مجرم است. دوره مراقبت، خدمات عمومی، جزای نقدی روزانه و ماهانه و یا محرومیت از حقوق اجتماعی از موارد مذکوره در ماده ۶۴ قانون مجازات اسلامی است. این مجازات‌ها و ابزارهای دیگر جایگزین حبس، وقتی در سنجه اصل تناسب جرم و مجازات گذاشته شود کارایی خود را نشان خواهد

داد. و بعد از عملی شدن در زرادخانه کیفری کشور خواهد ماند، بر همین اساس هر چند تحلیل تئوری جایگزین‌های حبس در نظام حقوقی ایران ممکن است بحث گردد. لیکن تحلیل و ارزیابی نهایی آن بعد از گذشت سال‌ها از اجرای حبس و بروز مشکلات آن در عمل مصداق خواهد یافت.

چگونگی بازتاب اصل تناسب در جایگزین‌های حبس

آنچه از مقاله حاضر در باب تناسب در خصوص جایگزین‌های حبس به دست می‌آید توجه قانونگذار به اصل تناسب از نظرگاه سزاگرایان و فائده‌گرایان و عدالت‌ترمیمی است.

و قانونگذار در صدد این بوده است که این دو الگو را در کنار الگوی‌های دیگر در سیاست‌های کیفری به صورت ترکیبی در قانونگذاری و استفاده از جایگزین‌های حبس مورد استفاده قرار دهد. و برای متبلور کردن شدت جرم و یا شخصیت مجرم از معیارهای عینی و ذهنی استفاده کرده است. اما در این راستا با توجه به سنتی بودن نظام جزایی ایران پارامترهای عینی در سنجش شدت جرم، به صورت ویژه‌ای مورد استفاده قرار گرفته است. توجه قانونگذار به نوع جرم و عدم ورود قانونگذار در جرائم شرعی و جرائم خشن از جمله جرائم امنیتی و یا جرائم درجه ۱، ۲ و ۳ از جمله موارد توجه قانونگذار به شدت جرم و استحقاق محکوم بر زندانی شدن است. در کنار این مطلب رویکرد ویژه قانونگذار به بازپروری مجرم و استفاده قانونگذار و شیوه‌هایی است که در بازپروری مجرم موثر است تاسیس نهادی همچون تعویق مراقبتی و تدابیر مراقبتی نشان‌دهنده توجه ویژه قانونگذار به اصل تناسب فائده‌گرایان است. هر چند جایگزین‌های حبس با هدف وصول به اهداف کیفر تعیین گردیده‌اند، و به نظر می‌رسد برای قانونگذار ملاک اصل تناسب است. اما مقوله مجازات به سه زمان تصویب قانون، محاکمه و مجازات مرتبط است زعم قانونگذار بر این بوده است تا با کیفرگذاری قبل از کیفردهی توسط قضات پارامترهایی را از قبل تعیین کند و در جایی که «استحقاق» مبنای تعیین کیفر است، ضمن تعیین چهارچوبی از قبل تعیین شده، دست قضات را در

۳۵..... بررسی جایگزین‌های حبس در نظام جزایی ایران با تاکید بر اصل تناسب

شرایطی برای رسیدن به اهداف تعیین کیفر یعنی فائده‌گرایی باز بگذارد. با دقت در قوانین مربوط به سزادهی، قانونگذار اصل اولیه را رعایت «اصل تناسب بین جرم و مجازات» دانسته و تنها در برخی از درجات، به قاضی اختیاراتی را جهت رعایت «اصل تناسب بین مجرم و مجازات» اعطاء کرده است.

برای افزایش ضریب موفقیت سیاست «اجرای اصل تناسب» ذکر چند نکته حائز اهمیت است:

ایجاد تناسب و انسجام در مواد قانونی در ارتباط با هم

هر چند رویکرد قانونگذار در تبعیت از اصل تناسب جرم و مجازات، منسجم و هدفمند به نظر می‌رسد و قانونگذار می‌بایست در زمان کیفرگذاری، قانون را یک مجموعه واحد در نظر بگیرد که بین اجزاء آن نوعی تناسب وجود داشته باشد، فلذا علاوه بر تناسب در مواد قانونی می‌بایست، تناسب در زمان محاکمه، زمان صدور حکم و اجرای مجازات همچون پازلی هماهنگ در نظر گرفته شود، در بررسی مواد قانونی حقوق جزای ایران به نظر می‌رسد قانونگذار سعی و تلاش داشته که به اصل تناسب و گونه‌های آن به عنوان اجزای متعدد توجه داشته باشد اما وقتی این اجزا را کنار هم قرار می‌دهیم یک مجموعه واحد به نظر نمی‌رسد. فرضاً «تصویب ماده ۸۷ ق م ا، امری خلاف اصل تناسب جرم و مجازات است به این صورت که پیش‌بینی امکان تعیین مجازات تکمیلی در جرایم غیر مهم با اصل تناسب جرم و مجازات مغایرت دارد.»

توجه به معیارهای اجتماعی برای اجرای اصل تناسب

اصل تناسب، یکی از مسائل تغیر پذیر مرتبط با اجتماع است که منعکس کننده ارزش‌ها و خواست‌های اجتماعی است به همین سبب، نه به عنوان یک حقیقت و نتیجه‌گیری عینی که از مقایسه جرایم و مجازات‌ها به دست آید. بلکه به عنوان یک آرمان و ایده‌آل است، و قضات در زمان صدور احکام کیفری شدت و ضعف جرم و مجازات و شخصیت افراد را باید در انعکاس افکار عمومی مورد ارزیابی، سنجش و نهایتاً مورد کیفر قرار دهند. متأسفانه تاخیر در قانونگذاری و عدم انعطاف قانونگذار با

۳۶.....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال یازدهم، شماره چهارم، تابستان ۱۳۹۷

توجه به نیازهای اجتماع از یک طرف و اختیارات مبهم قضات در کیفردهی می‌طلبد که نهادهای مرتبط با قانونگذاری با چابک‌سازی بروکراسی‌های تقنینی، اداری و قضایی به این مهم توجه داشته باشند.

بررسی جایگزین‌های حبس در نظام جزایی ایران با تاکید بر اصل تناسب۳۷

منابع

۱. آشوری، محمد، جایگزین‌های زندان یا مجازات‌های بینابین، انتشارات گرایش، چاپ اول، سال ۱۳۸۲.
۲. اردبیلی، محمد علی، حقوق جزای عمومی، انتشارات میزان، چاپ اول، سال ۱۳۹۳.
۳. الهام، غلامحسین و برهانی، محسن درآمدی بر حقوق جزای عمومی، جلد دوم، انتشارات میزان، چاپ دوم، سال ۱۳۹۵.
۴. توجهی، عبدالعلی، آسیب‌شناسی قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، انتشارات پژوهشکده قوه قضائیه، چاپ اول، سال ۱۳۹۴.
۵. خوئی، سید ابوالقاسم، مبانی تکملة المنهاج، جلد ۴۱، انتشارات موسسه احیا آثار الام خوئی، سال ۱۴۲۲.
۶. زراعت، عباس، حقوق جزای عمومی ۳، مجازات‌ها و اقدامات تامینی و تربیتی، جلد ۲، انتشارات جاودانه، چاپ اول، سال ۱۳۹۳.
۷. زراعت، عباس، شرح مختصر قانون مجازات اسلامی، انتشارات ققنوس، چاپ اول، سال ۱۳۹۲.
۸. مصدق، محمد. شرح قانون مجازات اسلامی با رویکرد کاربردی (کلیات- مجازات‌ها)، انتشارات جنگل، چاپ اول، سال ۱۳۹۵.
۹. هامایی، کواشی و همکاران، تعلیق مجازات، مترجم اسماعیل یعقوبی، انتشارات مجد، چاپ اول، سال ۱۳۹۰.

مقالات

۱۰. بهره‌مند، حمید سیاست حبس‌زدایی در نظام تقنینی جمهوری اسلامی ایران، مجله راهبرد، شماره ۸۲، بهار ۱۳۹۶.
۱۱. تدین، عباس، نظارت الکترونیکی: گامی به سوی جایگزین‌های زندان، مجله حقوقی دادگستری، شماره ۶۴، پاییز ۱۳۸۷.

۳۸.....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال یازدهم، شماره چهارم، تابستان ۱۳۹۷

۱۲. محولاتی، علیرضا، جایگزین‌های مجازات زندان و نهاد تعزیر، مجله فصلنامه نامه مفید، سال نهم، شماره ۳۷، مرداد و شهریور ۱۳۸۲.

۱۳. شمس ناتری محمد ابراهیم، مصطفی پور مسعود تلاقی اندیشه‌های جرم‌شناختی «بازپروری» و «ناتوان سازی» در قانون مجازات اسلامی ۹۲، مجله پژوهشنامه حقوق کیفری، شماره پیاپی ۱۵، بهار و تابستان ۱۳۹۶.

۱۴. فیروزجائی حاجی تبار، جایگاه جایگزین‌های حبس در نظام عدالت کیفری ایران (حال و آینده)، مجله حقوقی دادگستری، شماره ۶۴، سال ۱۳۸۷.

۱۵. کاظمی، پروین، بررسی تطبیقی مجازات‌های جایگزین در کشورهای جهان، اصلاح و تربیت، شماره ۷۱، فروردین ۱۳۸۷.

منابع انگلیسی

۱۶. Fish M J , An Eye for an Eye: Proportionality as a Moral Principle of Punishment, Oxford J Legal Stud (۲۰۰۸).

۱۷. Bedau H A and Kelly E, Theory of Punishment (Stanford Encyclopedia of Philosophy, (۲۰۱۰).

۱۸. BOCHEL.D probation and after care ; its developments in England and Wales Scottch Academic press , (۱۹۷۶) .

۱۹. CAVADINO AND DIGANAN, penal system -Sage London (۱۹۹۷).

۲۰. Joel Go , Proportionality - An Unattainable Ideal in the Criminal Justice System Manchester student law review , (۲۰۰۶), Vol ۲:۴۱

۲۱. JAMES T. McHUGH, Utilitarianism, Punishment , and Ideal Proportionality in Penal Law: Punishment as an Intrinsic Evil, Journal of Bentham Studies ,(۲۰۰۸), vol. ۱۰

Investigating the alternatives to imprisonment in Iran's criminal system, emphasizing the principle of proportionality

Mohammad Dashtbani Roozbehani,* Dr. Seyed Hosien Hashemi
Dr. Mohammad Ebrahim Shams Natteri *** Dr. Shahrdad Darabi ******

(Received: ۱۲/ January/۲۰۱۸ ; Accepted: ۱۲/ July/۲۰۱۸)

Abstract

After defeating the theory of reform and treatment , and as a result, the invalidation of the sentence of imprisonment as a strategic weapon in the theory of reform and treatment, and its disproportionate nature with the aims of punishment , saw the growth of alternative prison sentences in general and special in the criminal system of countries, Especially European countries. In this research , two issues have been examined.

First , the general approach of legal scholars is that alternative prison sentences are, in principle , a way to reduce the prison population , researcher in this study seeks to establish alternative sentences for imprisonment in Iran's criminal system From the principle of proportionality.

Secondly , the legislator seeks to use seditiousness and utilitarianism in a Combined legislation. And for the purpose of accusing the severity of the crime or the personality of the perpetrator, the objective and subjective criteria are used. But in this regard, given the traditional nature of Iran's judicial system, faced with objective parameters on mental factors in assessing the severity of crime in the use of prison substitutes, and preferred substitution of prisoners based on the severity of the crime on the objectives of punishment. The research methodology in this paper , library , descriptive and analytical, has been discussed.

Key Words; Principle of proportionality , crime , penalties, substitute prisoners, alternative prison sentences , judicial deprivation

* Ph.D. student of Criminal Law and Criminology, Department of Law, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran (dashtebani@gmail.com)

** Assistant Professor, Criminal Law and Criminology, Department of Law, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran

*** Associate Professor, Criminal Law and Criminology, Department of Law, College of Farabi, University of Tehran, Qom, Iran

**** (Corresponding Author), Associate Professor, Criminal Law and Criminology, Department of Law, Qom Branch, Mofid University, Qom, Iran (shhashemi@gmail.com)